

Een politieke kameleon: over het aanpassingsvermogen van de Socialistische Partij in Nederland

► *Gerrit Voerman*

In de opiniepeilingen die in Nederland enkele weken vóór de Tweede-Kamerverkiezingen van januari 2003 werden gehouden, stond de Socialistische Partij op flinke winst. De partij die in 1994 met twee zetels in de Tweede Kamer kwam, zou nog geen tien jaar later op het tienvoudige mogen rekenen. De electorale gouden bergen die in het verschiep lagen, werden echter geen werkelijkheid. In de tweestrijd die zich tijdens de verkiezingscampagne ontwikkelde tussen het CDA en de PvdA, moest de SP terrein inleveren. De Socialisten behaalden negen zetels; evenveel als in mei 2002, alhoewel er procentueel gezien een lichte vooruitgang werd geboekt. De SP vestigde zich zo wel als een middelgrote partij met bewezen groeimogelijkheden. De in het algemeen afnemende binding van kiezers met partijen biedt haar een vergroot electoraal potentieel. Tegelijk kan de SP zelf ook te maken krijgen met de wispelturigheid van de kiezer. Tot nu toe is dat nog vrijwel nooit gebeurd: vanaf het einde van de jaren tachtig heeft de SP bij de verkiezingen voor de gemeenteraad, de Provinciale Staten, de Tweede Kamer en de Europese verkiezingen altijd vooruitgang geboekt – afgezien van een klein verlies bij de raadsverkiezingen van 2002.

Aan het succes van de SP draagt een aantal factoren bij. In de eerste plaats is Jan Marijnissen een stemmentrekker van formaat. De partijleider komt authentiek over, is een scherp debater en een ervaren oppositievoerder. Daarnaast profiteert de SP van de transformatie – sommigen spreken van een crisis – van de sociaal-democratie. In de dertien jaar durende regeerperiode (van 1989 tot 2002) heeft de PvdA haar “ideologische veren afge-

schud”. Met een heldere sociale boodschap en een duidelijk standpunt over integratie wist de SP teleurgestelde sociaal-democratische kiezers te trekken. De voorspelde doorbraak van de SP heeft echter niet in de laatste plaats te maken met het grote aanpassingsvermogen van de partij. Het klinkt paradoxaal, maar de rechtlijnig overkomende SP – in ideologisch opzicht de meest uitgesproken linkse politieke partij die momenteel in de Tweede Kamer zitting heeft – was in het verleden op cruciale momenten heel wel in staat om zich aan de veranderende politieke omstandigheden aan te passen. In de loop van haar bestaan vormde zij zich om van een revolutionaire tot een reformistische maar nog altijd radicale partij.

In dit artikel wordt achtereenvolgens ingegaan op de voorgeschiedenis van de SP, haar ideologische en organisatorische ontwikkeling, de populistische inslag van de partij, haar verschillen met PvdA, en de parlementaire opmars van de partij.¹

Maoïstische oorsprong

De oorsprong van de SP ligt in de maoïstische oppositie die zich in de vroege jaren zestig in de CPN vormde. Aanleiding was het politieke en ideologische conflict tussen de Sovjet-Unie en China. Moskou voelde zich door de opkomst van Peking bedreigd in haar dominante positie in de internationale communistische gemeenschap. Peking op haar beurt vond dat Moskou haar revolutionaire beginselen had verkwanseld; met name de destalinisatiepolitiek van Chroesjtsjov vond geen genade in Chinese ogen.

De CPN, die altijd aan de leiband van de Sovjet-Unie had gelopen, koos uiteindelijk geen partij en verklaarde zich in 1963 'autonoom'. Voor de Peking-georiënteerde leden was dit niet genoeg. Zij meenden dat de CPN eveneens uit het rechte orthodoxe spoor was geraakt en tot revisionisme was vervallen. De CPN reageerde hierop met de roeyementsbijl. De dissidenten gingen nu over tot partijvorming, maar lagen al snel met elkaar overhoop. In januari 1970 ontstond in dit scheurings- en afsplitsingsproces de KENml (Kommunistische Eenheidsbeweging Nederland-marxistisch-leninistisch), maar ook deze partij viel al weer snel uiteen. Een 'proletarische' vleugel verzette zich tegen het intellectualistische karakter van de KENml en richtte een eigen partij op, die in oktober 1972 de – in de alternatieve spelling geschreven – naam 'Socialistische Partij' kreeg.

De SP beriep zich in de strijd voor het socialisme op het marxisme-leninisme, "verrijkt met het denken van Mao". De partij stond afschaffing van het particuliere eigendom van de productiemiddelen voor: het volk zou "de rechtmatige eigenaar" moeten worden van onder meer de woningen en de grond, de gezondheidszorg en de geneesmiddelenindustrie, banken, verzekeringsmaatschappijen, pensioenfondsen, grote concerns als Philips en Shell, enzovoort. De SP was ervan overtuigd dat het socialisme niet langs vreedzame weg, via geleidelijke hervormingen, kon worden verwezenlijkt. Alleen een gewelddadige revolutie, gedragen door de meerderheid van de bevolking, zou een einde kunnen maken aan het kapitalisme. Van het parlementaire stelsel had de SP dan ook beslist geen hoge dunk. Hoewel het algemeen kiesrecht als een belangrijke verworvenheid van de arbeidersklasse werd beschouwd, was de parlementaire democratie niet meer dan een façade voor de dictatuur van het kapitaal. Over de linkse partijen die binnen het systeem functioneren, koesterde de SP eveneens geen enkele illusie: de PvdA was niet meer dan een reactionaire partij en de CPN was in plaats van het revolutionaire hoofdkwartier van het proletariaat verworden tot een vreedzaam, parlementair verkiezingsapparaat.²

Het Chinese voorbeeld

De SP stak haar bewondering voor China niet onder stoelen of banken. De partij achtte zich nauw verbonden met de Volksrepubliek en

beschouwde de binnen- en buitenlandse politiek van Peking als een "lichtend voorbeeld". De SP meende veel van China te kunnen leren, "zowel uit de praktische opbouw van het socialisme, als uit de geschriften van Mao Tsetoeng". Leidraad voor de SP in de strijd tegen het kapitalisme was de door de Grote Roerganger ontwikkelde strategie van de 'massalijn'. Dit leerstuk verplichtte de revolutionairen goed te luisteren naar het volk, zo leerde Mao in het Rode Boekje: "neem de denkbeelden van de massa..., concentreer ze (verander ze door studie in geconcentreerde en samenhangende denkbeelden), breng ze weer onder de massa en propageer en verklaar ze ... en beproef de juistheid van deze denkbeelden in de door de massa gevoerde acties".³

Op basis van deze massalijn richtte de SP aan het begin van de jaren zeventig 'massaorganisaties' op, die op een afgebakend terrein de strijd moesten voeren voor de directe belangen van het volk. Door de acties te concentreren op concrete mistanden als bijvoorbeeld de milieubelasting (door het Milieu Actiecentrum Nederland) of de woningnood (door de Bond van Huurders en Woningzoekenden), hoopte de SP zo veel mogelijk mensen te mobiliseren, ongeacht hun politieke overtuiging. Het uiteindelijke doel van de SP – de omverwerping van het kapitalisme – behoorde hierbij op de achtergrond te blijven, want "eenheid van opvatting over het totale probleem kan immers niet bestaan aan het begin van een actie, maar moet juist het produkt zijn van de praktische ervaringen die daarin worden opgedaan".⁴

De SP schoof zichzelf ook niet op de voorgrond om te voorkomen dat sympathisanten zich hierdoor zouden laten afschrikken. Wel wilde de partij deze acties tegen concrete mistanden naar het hogere plan van de strijd om de politieke macht tillen – met andere woorden: de belangenstrijd omzetten in de klassenstrijd. De massaorganisaties waren dan ook niet zozeer doel op zich, als wel een politieke instrument van de SP en een rekruteringsreservoir voor nieuwe partijleden.

Ideologische ontwikkeling

Demaioisatie

Na 1975 geraakte de SP in een transformatieproces, dat zich zowel op ideologisch als op organi-

satorisch niveau voltrok (zie voor dat laatste aspect de volgende paragraaf). De maoïstische beginselen raakten geleidelijk aan op de achtergrond en de SP paste zich min of meer aan bij de Nederlandse omstandigheden. Zij ging zich meer aanpassen aan de opvattingen van wat door haar het 'gewone volk' werd genoemd, en trachtte zich te ontdoen van haar sektarische imago. Bij deze 'demaioisatie' hebben uiteenlopende factoren een rol gespeeld.⁵ Zo stagneerde de ledengroei van de partij in het midden van de jaren zeventig. Ook de Tweede-Kamerverkiezingen van 1977 verliepen teleurstellend. Net zo belangrijk is wellicht de ontwikkeling van de buitenlandse politiek van China, die steeds meer de vijanden van de Sovjet-Unie als vrienden van Peking ging omhelzen. Na de dood van Mao in 1976 verdween de naam van de grote roerganger uit de kolommen van de *Tribune*.

Symbolisch voor de ideologische face-lift was het verdwijnen in 1980 van de laatste maostische reminiscentie, de aan het *Rode Boekje* ontleende ondertitel van de *Tribune*, "durf te strijden, durf te winnen".

Op ideologisch vlak gingen eveneens enkele maoïstische dogma's op de helling. In de eerste plaats raakte het leerstuk van de gewelddadige revolutie op de achtergrond, omdat het 'de mensen' kopschuw zou maken. Het concept van de klassenstrijd en de doelstelling van de partij, een socialistische samenleving, bleven echter geheel overeind. Tegelijkertijd vond er een herwaardering van het parlement plaats. Was de SP aanvankelijk van mening dat dit 'kletscollege' zou worden opgedoekt wanneer de arbeidersklasse aan de macht zou zijn gekomen, nu begon zij de parlementaire democratie positiever te bezien als het meest democratische systeem dat onder het kapitalisme mogelijk was. Wezenlijke maatschappelijke veranderingen waren er echter nog altijd niet van te verwachten – dat kon pas in de heerschappij van het volk "onder leiding van de arbeidersklasse", aldus het beginselprogramma uit 1987.

Delenisatie

De 'demaioisatie' van het einde van de jaren zeventig werd ruim tien jaar later gevolgd door het afscheid nemen van het leninisme. In de beginselen die op het vierde partijcongres in november

1987 waren vastgesteld, baseerde de partij zich nadrukkelijk op het marxisme-leninisme – zowel ideologisch (dialectisch- en historisch-materialisme) als organisatorisch (democratisch-centralisme, de voorhoederol van de partij in de strijd voor het socialisme).

Na het echec van het communisme in Oost-Europa en de Sovjet-Unie rond 1990 werden de bakens verzet. De SP wenste lessen te trekken uit de mislukking van het 'reëel bestaande socialisme', waarvoor zij overigens altijd wel sympathie had gekoesterd. Bij de koersverlegging speelde ook de zeer teleurstellend verlopen Tweede-Kamerverkiezingen van 1989 een rol. De landelijke uitkomsten waren opnieuw sterk achtergebleven bij de lokale resultaten. Het uitblijven van de verwachte Kamerzetel noopte de partijleiding ertoe het roer om te gooien: de partij moest gaan werken aan een landelijk imago.⁶

In het hervormingsproces dat op gang kwam, werd tevens de wereldbeschouwing van de SP 'gedeleniseerd' – evenals haar partijstructuur (zie hierna). Het vijfde partijcongres besloot in oktober 1991 om de politieke plaatsbepaling van de SP slechts aan te duiden met het begrip 'socialistisch'.⁷ In het nieuwe beginselprogramma dat werd aanvaard, *Hundvest 2000* geheten, koerste de SP nog altijd op een socialistische samenleving. Het aantal te socialiseren sectoren werd beperkt tot grote banken en bedrijven. Het begrip marxisme-leninisme werd uit de statuten geschrapt. "Het probleem is dat het etiket langzamerhand als een molensteen om onze nek is gaan hangen. Wil de SP ook na het jaar 2000 nog betekenis hebben, dan moeten we dat nu aanpassen", aldus partijvoorzitter Marijnissen.⁸ De maatschappijvisie van de SP bleef echter marxistisch, ook al werd dat niet meer zo hardop gezegd.

De transformatie van de partij werd in maart 1993 voltooid met een geringe naamsverandering. De Socialistiese Partij ging vanaf die tijd Socialistische partij heten, geheel volgens het *Groene Boekje*. De wijziging oogt gewoon, maar was niet gespeend van symboliek. Kunstmatige barrières die tussen de partij en de 'gewone man' stonden, moesten worden geslecht.

Desocialisatie – afscheid van het socialisme

Na het afscheid van Mao en Lenin besloot de SP in 1999 met het opstellen van een nieuw beginselprogramma – *Heel de mens* geheten – tot een derde ideologische gedaanteverwisseling. Dit keer stond het socialisme als wenkend perspectief en als toekomstige ideale maatschappijvorm ter discussie. De vernieuwing van de beginselen had opnieuw als doel om obstakels weg te nemen tussen de partij en haar potentiële achterban, aldus partijsecretaris Tiny Kox: zij was bedoeld “om een brug te slaan naar mensen die in het verleden wellicht goede gronden hadden om zich niet bij ons aan te sluiten”.⁹

Vanaf de oprichting had de SP zich de verandering van Nederland in een socialistisch land ten doel gesteld. Aan het kapitalistische systeem van onderdrukking en uitbuiting moest een rigoreus einde worden gemaakt. De verwachtingen bleven lange tijd hoog gespannen. “Het socialisme, zoals wij dat voorstaan, zal ons land een ongekende hoeveelheid nieuwe mogelijkheden geven”, zo heette het nog in 1991 in de officiële toelichting bij *Handvest 2000*. Van deze heilsverwachting bleef later weinig meer over. In het SP-verkiezingsprogramma van 1998 (en in die van 2002 en 2003) kwam de term ‘socialisme’ zelfs in het geheel niet meer voor. In *Heel de mens* stelt de partij nu expliciet dat het socialisme geen blauwdruk is voor een toekomstige samenleving, noch een ‘heilsprofetie’ die volstaat met de belofte dat het achter de horizon allemaal beter is. De SP beschouwt zichzelf nog wel op weg naar een ‘betere wereld’, maar lijkt daarbij de opvatting van het socialisme als eindpunt van de geschiedenis te hebben verlaten. Socialisme wordt nu in zeer abstracte termen aangeduid: “menselijke waardigheid, de gelijkwaardigheid van mensen en de solidariteit tussen mensen”.

Tegelijk met het einddoel heeft de SP hét centrale element uit de socialistische ideologie laten vallen: de vergemeenschappelijking van de productiemiddelen. Zoals vermeld meende de partij lange tijd dat dit de enig mogelijke route was om het socialisme te verwezenlijken. Aan het einde van de jaren negentig sneuvelde dit heilige huisje echter. Over socialisatie wordt niet langer gerept. In *Heel de mens* gaat de SP niet verder meer dan dat democratische zeggenschap vóór moet gaan op “de zeggenschap die verbonden is aan economi-

sche macht en particulier vermogen”. Ook dit keer kwam de stap niet onverwacht: uit het verkiezingsprogramma van 1998 was de socialisatie-eis eveneens verdwenen. Niet iedereen binnen de SP was hier gelukkig mee: bij de behandeling van het nieuwe beginselprogramma op het partijcongres probeerden enkele afdelingen tevergeefs het leerstuk binnenboord te houden.

In plaats van socialisering lijkt democratisering nu het belangrijkste ideologische speerpunt van de SP te zijn geworden. Ook op dit punt heeft de partij een ontwikkeling doorgemaakt. In haar begintijd meende zij dat Nederland niet democratisch was: niet het parlement, maar de grote kapitalisten maakten er de dienst uit. In het nieuwe beginselprogramma van 1999 beschouwt de SP daarentegen de parlementaire democratie als “het belangrijkste middel om de wil van de bevolking tot uitdrukking en uitvoering te brengen”. De gedachte dat uitsluitend maatschappelijke verbanden als een wijk of een bedrijf parlements kandidaten konden stellen, zoals de partij nog rond 1990 wilde, is in een la verdwenen. Dit wil niet zeggen dat de SP de bestaande toestand als ideaal ervaart: de partij meent dat de democratisch gelegitieme overheid haar zeggenschap moet beschermen tegen de opdringerige Europese Unie en haar invloed meer moet uitbreiden over de marktsector. Democratisering is het wondermiddel geworden tegen alle maatschappelijke kwalen. Waar de partij vroeger het woord ‘socialistisch’ zou hebben gebruikt, staat in het nieuwe beginselprogramma *Heel de mens* nu deze nieuwe term: “in een gedemocratiseerde samenleving kan het beste recht gedaan worden aan wezenlijke zaken als bescherming van de sociale vooruitgang en rechtvaardigheid, de gezondheid, de natuur en het milieu.”

Organisatorische ontwikkeling

Aan het einde van de jaren zestig was de studentenbeweging in een impasse geraakt. Teleurgesteld over het verloop van de studentenstrijd ging een aantal activisten zich oriënteren op de arbeidersbeweging. Een deel van hen trad toe tot de KENml. Eenmaal lid geworden wachtte de studenten een strak regime. Het lidmaatschap van de KENml (en later van de SP) was beslist geen sinecure: de partijleiding drong er bij de studenten op aan dat zij hun ‘geprivilegieerde’ posities opgaven en de fabriek ingingen om zo van de arbeiders te

leren. Daarnaast moesten de leden actief aan het partijleven deelnemen, hetgeen wilde zeggen: zich inzetten voor de massaorganisaties, colporteren met de partijkrant *de Tribune*, deelnemen aan de ledenvergaderingen en aan de marxistisch-leninistische scholing. Tegelijkertijd hadden zij niet veel politieke invloed. De partijorganisatie van de SP was gebaseerd op het principe van het democratisch centralisme, dat de partijtop een groot overwicht verschafte. De SP beschouwde zich als een revolutionaire partij, die alleen op basis van dit leninistische beginsel in staat zou zijn doeltreffend op te treden. Bij het democratisch functioneren van de SP in die tijd zijn nogal eens vraagtekens geplaatst: het Politiek Bureau en partijleider Daan Monjé zouden nogal centralistisch te werk gaan.¹⁰

Demaïsatie

In het demaïsatieproces – dat mede beoogde van de SP een minder sectarische partij te maken – werd ook de partijorganisatie aangepast. In 1977 maakte de partij de toetreding van zogeheten ‘ondersteunende’ leden mogelijk. Van hen werd eigenlijk alleen een financiële bijdrage gevraagd; zij hoefden niet actief deel te nemen aan het partijwerk. De nieuwkomers kregen echter geen volwaardige posities binnen de partij toebedeeld. Kennelijk uit vrees met de nieuwe aanwas het paard van Troje binnen te halen, werd het zwaartepunt van de besluitvorming aan de basis verlegd van de afdelingsvergadering naar de ‘politieke werkvergadering’, die uitsluitend uit ‘kaderleden’ bestond. De organisatorische hervormingen lijken wel vruchten te hebben afgeworpen. Hoewel de SP in die tijd nauwelijks mededelingen deed over haar ledental, is wel bekend dat zij na het schisma in 1971 zo’n 200 leden telde, en in het midden van de jaren zeventig naar schatting rond de 500. In 1986 had de partij volgens eigen opgave circa 10.000 (steun-)leden; een jaar later 13.000.¹¹

Hoewel de beproefde werkwijze van de massalijn gehandhaafd bleef, werden na 1977 ook vrijwel alle massaorganisaties opgedoekt. Bij de Kamerverkiezingen in dat jaar was gebleken dat zij niet de electorale steun voor de SP konden mobiliseren waarop was gehoopt; vermoed werd dat de partij letterlijk schuil ging achter deze organisaties. Besloten werd dat de SP zelf meer zichtbaar moest worden. Wat bleef waren de medische centra – huisartsenpraktijken met artsen in loondienst – die de SP in Oss en Zoetermeer had geopend (en die nog altijd bestaan). Nieuw was de ‘SP-Hulp-

en Informatiedienst’, die in 1978 van start ging. Bij deze organisatie kon de achterban van de partij terecht met vragen van juridische of medische aard of milieu-aangelegenheden.

Deleninistie

In de tweede periode van ideologische veranderingen – de deleninistie van de SP aan het begin van de jaren negentig – ging de organisatiestructuur opnieuw op de schop. Sinds 1977 hadden alleen de kaderleden stemrecht in de partij. De steunleden kwamen er in de politieke besluitvorming niet aan te pas. In 1991 werden de statuten gewijzigd, waardoor de steunleden volwaardig partijlid werden en formeel zeggenschap kregen in de SP. De achterban kreeg tegelijkertijd meer mogelijkheden te participeren. Zo werd in 1990 de driemaandelijks vergaderende partijraad ingevoerd, en zou het partijcongres in de jaren negentig veel vaker bijeenkomen dan in de jaren zeventig en tachtig.

Deze organisatorische veranderingen hebben mede de weg vrijgemaakt voor de ledengroei van de SP in de jaren negentig. Door het ‘opwaarderen’ van de steunleden naar ‘normale’ leden, telde de partij aan het begin van 1992 ruim 15.000 leden. Na haar debuut in de Tweede Kamer in mei 1994 versnelde de toename. In januari 1995 had de SP ongeveer 17.000 leden; drie jaar later bijna 22.000. De afgelopen anderhalf jaar was de groei stormachtig. In 2002 kreeg de SP er ruim 9.000 leden erbij, een toename van eenderde. Vooral na de moord op Fortuyn in mei stroomden de nieuwe leden toe. In januari 2004 stonden er meer dan 43.000 leden ingeschreven.

In de geografische spreiding van de leden van de SP is haar ontstaansgeschiedenis nog goed zichtbaar. In 2001 woonde bijna 30% van hen in Limburg en Noord-Brabant. Eenderde was afkomstig uit Noord- en Zuid-Holland. Van de leden van de SP is 60% man en 40% vrouw. In het gezamenlijke ledenbestand van CDA, D66, PvdA en VVD is de verhouding 64% tegen 36%, hetgeen betekent dat de seksen elkaar in de SP iets beter in evenwicht houden.¹² Vergeleken met de leden van CDA, D66, PvdA en VVD is de ledenaanhang van de SP een stuk jonger. Zo’n 26% van de SP-ers is ouder dan 55 jaar, tegen 42% van de andere partijen. 14% van hun leden is jonger dan 35; terwijl al 17% van de SP-leden jonger dan 30 jaar is.¹³

Afgezet tegen de leden van CDA, D66, PvdA en VVD zijn die van de SP aanzienlijk lager opgeleid. In 2001 had 28% van de SP-leden een HBO- of

academische opleiding afgerond, tegen 60% van de leden van de grote Nederlandse partijen. 8% van de SP-leden had alleen basisonderwijs gevolgd, hetgeen meer was dan de andere partijen (3%). De helft van de SP-ers voltooide een lagere of hogere beroepsopleiding, of de mavo.

Bijna de helft van de SP-leden (46%) had een betaalde baan; bij de andere partijen 59%. Het SP-percentage is hoogstwaarschijnlijk geflatteerd, omdat de vraagstelling in de enquête niet eenduidig was (alle varianten zijn erbij inbegrepen – van betaalde bijbaantjes van enkele uren tot een volledige werkweek). Van de SP-leden was 19% gepensioneerd (andere partijen: 26%) en 18% arbeidsongeschikt of werkloos (andere partijen: 6%). Het merendeel van de SP-ers met een betaalde baan had werk in de collectieve sector: gezondheidszorg (17%); onderwijs (13%); en 'overheid' (12%). In de industrie was 13% werkzaam, en in de bouw 6%.

Verrassend genoeg lijken de SP-leden niet bovengemiddeld actief binnen de eigen organisatie. Van de geënquêteerden gaf 8% aan zich 'vaak' in te zetten en 21% 'af en toe'. Maar liefst 71% deed 'zelden of nooit' iets voor de partij. Dit percentage 'non-actieven' is betrekkelijk hoog, zeker ook omdat verwacht mag worden dat de meer actieve partijleden relatief vaker de enquête zullen hebben ingevuld. Deze uitkomsten nuanceren het door de SP gekoesterde beeld van een partij met het meest actieve ledenbestand in Nederland.

Evenals de leden van de andere partijen zijn de SP-ers van veel maatschappelijke organisaties lid. Vooral de milieubeweging is in trek: 29% van de SP-leden is aangesloten bij Greenpeace, 28% bij Natuurmonumenten en 24% bij andere natuur- en milieuorganisaties. Van een vakbond is eenderde lid en 5% zit in de ondernemingsraad. Natuurlijk komen de leden van de SP vooral uit de linkse hoek. Meer dan eenderde (36%) van hen stemde PvdA voordat zij lid van de SP werden, 13% koos voor GroenLinks en 4% voor D66.

De SP als 'vox populi'

Stuwende kracht achter de ideologische en organisatorische aanpassingen was de populistische oriëntatie van de SP, die in haar maoïstische opvattingen besloten lag en die alle hervormingen overleefde. De partij ging zich in de jaren tachtig als de 'stem des volks' beschouwen, die beter dan wie ook in staat zou zijn te weten wat er onder de

volksmassa's leefde. Deze pretentie van de SP stelde op haar toepassing van de massalijn. De SP bewoog zich in de massa "als een vis in het water", waardoor zij kennis kon nemen van de wil van het 'gewone' volk – dat wil zeggen: van de arbeiders. Uitgangspunt voor de activiteiten en de opstelling van de SP was de in de wijken en buurten gepeilde mening van de 'gewone' man – of althans de perceptie die de SP daarvan had. Deze opinie werd daarna min of meer tot richtsnoer of norm voor verder handelen verheven. Daarbij was de SP van meet af aan zeer beducht voor stellingnames die haar van de bevolking zouden kunnen isoleren. Marijnissen zei in 1974 dat de SP slechts uitvoerde wat het volk eiste, want "het gaat er niet om wat wij vinden, maar wat de mensen van ons willen".¹⁴

De populistische strategie van de SP leidde aan het begin van de jaren tachtig tot in die tijd omstreden standpunten ten aanzien van onder meer gastarbeid. Als niet meer dan een 'spreekbuis' van wat er onder de mensen leeft, pleitte de partij in de brochure *Gastarbeid en kapitaal* ervoor buitenlandse werknemers na verloop van tijd te laten kiezen tussen remigratie naar het land van herkomst of integratie in en aanpassing aan de Nederlandse samenleving. Indien er niets gebeurde dan zou volgens de SP de problematiek van de gastarbeid leiden tot het ontstaan van een groep 'tweederangsburgers'. Later liet de SP de optie van remigratie vallen en benadrukte zij de noodzaak van integratie. Naast rechten hadden nieuwkomers ook plichten, zoals "het bereiken van een bepaald taalniveau en het doorlopen van stages". De partij vond de integratieprogramma's te vaak "te vrijblijvend".¹⁵ Het idee van de 'multiculturele samenleving' wijst de partij af, omdat dat zou leiden tot segregatie en concentratie van allochtonen in wijken en scholen. Spreiding van migranten over verschillende buurten en scholen is een belangrijke eis in het huidige program van de SP.

Als een nieuw element in het populisme van de SP dook zo aan het begin van de jaren tachtig de angst op voor alles wat verdeeldheid kan zaaien onder het door de partij zo gekoesterde 'gewone' volk. Enerzijds werd deze vrees ingegeven door de opvatting dat alleen het kapitalisme wel zou varen bij een verdeelde arbeidersklasse of een gefragmenteerde bevolking. Anderzijds speelden echter ook overwegingen van meer nostalgische aard een rol. Volgens de SP werd de saamhorigheid van het

'gewone' volk bedreigd en aangetast door het individualiseringsproces, de afnemende sociale controle en de toenemende werkloosheid. Dit zou slechts leiden tot een kille, onleefbare maatschappij.

Het verzet van de SP tegen de voortschrijdende individualisering en het volgens partijleider Marijnissen daarmee gepaard gaande cynisme ("ieder voor zich en god voor ons allen"), vond in de jaren negentig een plaats in de kritiek van de partij op het neoliberalisme. De SP is die term vooral gaan gebruiken nadat Marijnissen een werkbezoek aan de Verenigde Staten had gebracht. De partij nam fel stelling tegen het neoliberale regeringsbeleid, dat zou neerkomen op terugdringing van de rol van de overheid, het afscheid nemen van de gedachte van de maakbaarheid van de samenleving, de drastische inkrimping van het sociale stelsel en de veel te grote invloed van het marktmechanisme. Tegenover dit 'afbraakbeleid' plaatste de SP in de verkiezingsprogramma's van de jaren negentig populistische oplossingen: zo moesten gezondheidszorg en onderwijs gratis worden; huurverhogingen ongedaan worden gemaakt; en de inkomensverschillen sterk worden verminderd (het 'maximuminkomen' mocht hooguit driemaal hoger dan het minimum liggen, aldus het program in 1998). De populistische trekjes van de SP in deze periode kwam ook tot uitdrukking in de verkiezingsleus "stem tegen, stem SP" die zij hanteerde; op de affiches stond als protestsymbool een rode tomaat afgebeeld. Het program van de Tweede-Kamerverkiezingen was iets gematigder: hoewel de inkomensverschillen nog altijd drastisch verkleind moesten worden, werd niet langer gesproken van een vaste verhouding tussen maximum- en minimuminkomen.

De laatste jaren is de SP nog nauwelijks populistisch te noemen. Zo is de term 'gewone man' nagenoeg geheel uit de partijretoriek verdwenen. Ook de programma's bij de Tweede-Kamerverkiezingen van 2002 en 2003 bevatten nauwelijks nog populistische elementen. De SP wenst nog wel een "drastische verkleining van de enorme verschillen in inkomens en vermogens", maar noemt hierbij wat betreft de inkomens niet meer de factor drie.¹⁶ Verder besloot de partij in 2001 haar succesvolle campagneleus uit de jaren negentig "stem tegen, stem SP" te wijzigen in "stem voor, stem SP". De partijleiding vreesde dat de SP met de oude leus een te negatieve indruk zou maken. Ook van invloed zal het feit zijn geweest dat de Socialisten sinds enkele jaren in enkele

gemeenten deel uitmaakten van het college van burgemeester en wethouders. In 1996 kreeg de SP in Oss de eerste wethouders. Na de raadsverkiezingen in 1998 trad de SP in drie gemeenten tot het college toe; in 2002 in acht. De electorale vooruitgang van de SP was deels het gevolg geweest van het mobiliseren van onvrede. Nadat de partij voor het eerst bestuursverantwoordelijkheid had gekregen, was deze strategie minder bruikbaar geworden.

Toch zouden niet alle populistische trekjes van de SP verdwijnen. In 2001 startte de partij een landelijke campagne onder de naam "Stop de uitverkoop van de beschaving". Deze actie – waarbij de partij een aantal prominente Nederlanders als kinderboekenschrijfster M. Bouhuys, cabaretier F. de Jonge, econoom A. Klamer, theoloog H. Oosterhuis, publiciste D. Pessers en milieudeskundige W. van Dieren wist te betrekken – was bedoeld tegen de volgens partijleider Marijnissen toenemende tegenstelling tussen de private rijkdom en 'publieke armoede' in onderwijs, zorg, cultuur, en openbaar vervoer. Volgens een columnist van het NRC Handelsblad "grossieren de ondertekenaars van het manifest met gevoelens uit de onderbuik, met hele en halve waarheden over alles wat er mis is in de wereld door de harteloze marktwerking die de paarse politieke partijen nastreven".¹⁷

SP en PvdA

Gedurende haar gehele bestaan heeft de SP vooral haar pijlen op de PvdA gericht. Aanvankelijk zag zij de sociaal-democratie als niet meer dan een reactionaire steunpilaar voor het kapitalisme, die hooguit bereid was tot het wegvijlen van wat scherpe randjes van het 'ondernemerskapitalisme'. De vernieuwing van de PvdA na het midden van de jaren tachtig maakte de zaak alleen maar erger; de "laatste restanten van linkse beginselen zijn zo aan de vuilniswagen meegegeven".¹⁸ Ook in de oppositie zou de sociaal-democratie fungeren "als een waakhond voor de kluizen van het grootkapitaal" – "de rijkdom afschermen en de armoede verdelen".¹⁹

Toen de PvdA in 1989 de VVD afloste als regeringspartner van het CDA, deed de SP er een schepje bovenop. In 1990 verklaarde de partij de PvdA 'de oorlog'.²⁰ Zij startte een anti-PvdA-campagne, die vooral op de persoon van partijleider en minister van financiën Kok werd gespeeld. De SP kon daarbij profiteren van het feit dat de regeringscoalitie als gevolg van de verslechterende

economische omstandigheden zich al snel gedwongen zag tot forse bezuinigingen over te gaan. Deze medeverantwoordelijkheid voor het bezuinigingsbeleid werd de PvdA in advertenties in landelijke dagbladen flink aangewreven. De door de sociaal-democraten beloofde sociale vernieuwing kwam volgens de SP neer op 'sociale vernieling'.²¹ De partij richtte vooral haar pijlen op de ook binnen de PvdA zeer omstreden plannen van de regering om de WAO te hervormen. De voornemens dompelden de sociaal-democraten in een diepe crisis, waarvan de SP bij de Tweede-Kamerverkiezingen wist te profiteren. Met een verlies van maar liefst twaalf zetels viel de traditionele electorale zuigkracht van de PvdA bij landelijke verkiezingen op 'klein links' weg, waardoor de SP eindelijk haar parlementaire debuut kon maken.²²

Ook in de Tweede Kamer bleef de SP de PvdA als een horzel volgen. Toen Kok, die in 1994 premier was geworden van het 'paarse' kabinet van PvdA, VVD en D66, als sociaal-democratisch partijleider een jaar later afscheid nam van de 'socialistische ideologie', deed Marijnissen daar niet verbaasd over. Er was weinig nieuws onder de zon, zo meende hij: de PvdA was immers in de loop van de jaren tachtig van een veranderingsgezinde partij veranderd in een 'conservatieve, conformistische partij'. Voor Marijnissen luidde de vraag allang niet meer of de PvdA nog socialistisch was, "maar hooguit of zij nog wel sociaal-democratisch is".²³

Als oppositiepartij klaagde de SP het paarse beleid in felle bewoordingen aan. In haar verkiezingsprogramma *Eerste weg links* van 2002 pleitte zij voor 'sociale wederopbouw', die nodig zou zijn "na twintig jaar rechtse neoliberale politiek". Voor de "maatschappelijke tweedeling, publieke uitverkoop en sociale verbrokkeling" hield de SP de PvdA medeverantwoordelijk. Er was 'betonrot' zichtbaar in de sociale fundamenten van de samenleving. Om dat tegen te gaan, bepleitte de SP in 2002 de "spreiding van kennis, inkomen en macht" – nota bene het motto van het door de PvdA-premier Den Uyl geleide en destijds door de SP verfoeide kabinet uit de periode 1973-1977.

Het is niet toevallig dat de SP zich tegenwoordig beroept op het motto van het kabinet-Den Uyl, dat zij indertijd te vuur en te zwaard bestreed. In het ideologische transformatieproces waarin de

SP veranderde van een revolutionaire naar een radicaal-reformistische partij, vond een veelbetekende herwaardering plaats van het sociaal-democratische erfgoed, zo blijkt bijvoorbeeld ook uit het scholingsmateriaal dat de partij in 1999 uitgaf. Hierin schrijft partijsecretaris Kox over de door Den Uyl geleide regering: "het kabinet treft ondanks de kritiek van radicaal links, een aantal opmerkelijke sociale maatregelen, zoals de invoering van het minimumloon en de huursubsidie, verhoging van de ontwikkelingshulp en meer rechten voor de ondernemingsraad".²⁴ Dit eerherstel illustreert ten overvloede het aanpassingsproces dat de SP in de afgelopen decennia doormaakte.

Parlementaire opmars

Ondanks de aversie van parlementaire activiteiten die haar maoïstische gedachtegoed kenmerkte, nam de SP in 1974 voor het eerst deel aan de gemeenteraadsverkiezingen. Argumenten waren dat de socialistische propaganda in de vertegenwoordigende lichamen een groter bereik zou krijgen en dat buitenparlementaire acties zo beter konden worden ondersteund. Bovendien werd het de hoogste tijd dat in het parlement de "stem van de gewone man" kon worden vernomen.

Hiermee begon de tot dusverre onstuitbaar gebleken opmars van de SP in de gemeenteraden. In 1974 kwam de partij in twaalf gemeenten met een eigen lijst uit, aangevoerd door lokale kopstukken van de diverse massaorganisaties. Dit leverde drie zetels in Oss en twee in Nijmegen op. Bij volgende raadsverkiezingen werd dezelfde strategie beproefd. In een toenemend aantal plaatsen waar zij kandidaten stelde, sleepte de SP in de periode 1978-1998 respectievelijk 9, 22, 41, 71, 126 en 190 zetels in de wacht. In 2002 haperde met 170 zetels de groei. Als oorzaak wees de partij enerzijds op de concurrentie van lokale ('Leefbaar'-) partijen, en anderzijds op een te weinig actieve opstelling van afdelingen in gemeenten waar was verloren. In Oss, één van de bakermatten van de SP, heeft zij momenteel vijftien van de 35 zetels.²⁵

Uit onderzoek is gebleken dat lange tijd veel SP-kiezers bij de raadsverkiezingen zich in hun stemgedrag lieten leiden door de lokale politiek.²⁶ Er lijkt dan ook een zeker verband te bestaan tussen de activiteiten die de SP in een bepaalde plaats

ontplooit, en haar electorale aanhang. Deze sterke kant van de SP op gemeentelijk vlak – de relatie tussen activisme en electorale omvang – bleek echter op landelijk niveau lange tijd haar achilleshiel. Zoals reeds vermeld deed de SP in 1977 voor het eerst mee aan de Kamerverkiezingen. De succesvolle werkwijze van de raadsverkiezingen werd toegepast: actievoerders die in de massaorganisaties hun sporen hadden verdiend en op enige landelijke bekendheid konden rekenen, kwamen bovenaan de lijst te staan. Deze methode werd evenwel een mislukking: de partij verkreeg slechts enkele tienduizenden stemmen.

Ook in de jaren tachtig bleek dat het electorale succes van de SP tot op zekere hoogte gebonden was aan de plaats of regio waar zij door actievoering bekendheid had gewonnen. Zodra de overstap naar de Kamerverkiezingen werd gewaagd, waren andere factoren van invloed – zoals de relatieve landelijke onbekendheid van de SP (mede doordat de televisie moeilijk 'haalbaar' was, ondanks de vele acties), of door de reeds ver-

melde traditioneel grote electorale zuigkracht van de door vele kiezers als gouvernementeel beschouwde PvdA. Bij de Tweede-Kamerverkiezingen van 1994 viel de sociaal-democratische aantrekkingskracht weg, zoals hierboven al is gememoreerd. De SP maakte met twee zetels in de Kamer haar opwachting (zie tabel 1). In 1998 breidde zij dit aantal uit tot vijf. In 2002 en 2003 behaalde de partij negen zetels.

De sociaal-democraten waren bij de Kamerverkiezingen van 2002 een belangrijke electorale toeleverancier voor de SP: van de 'socialistische' kiezers in dat jaar had in 1998 een kwart op de PvdA gestemd. Zo'n 15% stemde eerder D66; bijna 14% GroenLinks. Het SP-electoraat bestond in meerderheid (54,7%) uit vrouwelijke kiezers. De partij trok uit de leeftijdscategorie van 45- tot 54-jarigen relatief veel kiezers (29,1% tegen landelijk 21,4%). Ook was de SP-kiezer in verhouding wat hoger opgeleid dan het gehele electoraat (zie tabel 1).

Tabel 1. Uitslagen verkiezingen SP, 1977-2003

	TWEDE KAMER		PROVINCIALE STATEN		EERSTE KAMER	EUROPEES PARLEMENT	
	%	ZETELS	%	ZETELS	ZETELS	%	ZETELS
1977	0,3	-					
1978			-	-			
1979						-	-
1981	0,3	-					
1982	0,5	-	0,6	-			
1984						-	-
1986	0,4	-					
1987			0,5	1			
1989	0,4	-				0,7	-
1991			0,9	1			
1994	1,3	2				1,3	-
1995			2,1	12	1		
1998	3,5	5					
1999			3,3	19	2	5,0	1
2002	5,9	9					
2003	6,3	9	5,6	38	4		

Vanaf 1995 is de SP ook in de Eerste Kamer vertegenwoordigd. In 1999 verdubbelde de Socialistische senaatsfractie, en in 2003 opnieuw. Deze uitbouw is het gevolg van de resultaten bij de Provinciale Statenverkiezingen. In 1987 debuteerde de partij onder aanvoering van Marijnissen in de Staten van haar 'thuisland' Noord-Brabant. In 1991 bleef het aantal zetels op één steken, maar in 1995 kwam met twaalf zetels ook hier de doorbraak. Vier jaar later kreeg de SP negentien zetels; in maart 2003 maar liefst 38. Bij de Europese verkiezingen in 1999 werd de eerste SP-vertegenwoordiger in het Europees Parlement verkozen.

Slot

De SP is in de ruim dertig jaar van haar bestaan behoorlijk van aanzien veranderd. Zij staat daarin niet alleen: in dezelfde periode verdwenen andere linkse partijen door een fusie van het politieke toneel (CPN, PPR, PSP), of maakten ook een complete gedaantewisseling door (zie de PvdA). In de

Tabel 2. Opleidingsniveau SP-kiezer Tweede-Kamerverkiezingen mei 2002 (in %)

	SP-kiezers	Alle kiezers
T/m lager onderwijs, mavo of vmbo	28,2	35,5
Middelbaar beroepsonderwijs, leerling wezen	20,5	18,8
Middelbare school, havo, vwo	12,0	11,6
Hoger beroepsonderwijs, wetenschappelijk onderwijs	39,3	34,1

metamorfose die de SP vertoonde, werd de revolutionaire *avant-garde* afgelost door een reformistische, op hervormingen gerichte maar nog altijd radicale partij. Enkele karaktertrekken van de SP bleven niettemin ongewijzigd, zoals haar scherpe antikapitalistische (of in een meer hendaagse term: antineoliberale) maatschappijkritiek en haar volutaristische en activistische inslag. Anno 2004 stelt de partij zich nog altijd op het standpunt dat de mens zelf zijn toekomst zelf bepaalt. Maar dat de weg uiteindelijk naar het socialisme leidt, en dat daartoe de productiemiddelen moeten worden gesocialiseerd – deze noties zijn verdwenen, zowel uit de retoriek als uit het beginselprogramma. Socialisme is door de SP teruggebracht tot de trits menselijke waardigheid, gelijkwaardigheid en solidariteit – waarden waarin bijvoorbeeld Groen-Links en de PvdA zich evengoed zouden kunnen vinden. De naam ‘Socialistische Partij’ dekt ideologisch gezien niet meer de lading.

Dat de SP de haar herkenbare ideologische gezicht heeft opgegeven, heeft te maken met een andere, ongewijzigde trek van de partij: haar beduchtheid zich te verwijderen van de (potentiële) aanhang. In een tijd waarin ideologie een minder grote rol speelt, was de SP bevreesd dat een uitgesproken socialistisch profiel mensen kan afschrikken of de weg naar andere groepen kan afsnijden, waardoor de electorale groei zou kunnen stagneren. SP-kiezers zijn in toenemende mate ook in de hogere inkomensgroepen present. Zij vinden het kennelijk geen probleem om bij te dragen aan de maatschappelijke solidariteit, maar het is zeer de vraag of zij – en andere kiezers – ook voor het socialistisch visioen warm lopen.

De ideologische ontwikkeling van de SP loopt ook parallel aan haar veranderende strategische opstelling. In de eerste jaren beschouwde de SP zich als een buitenparlementaire partij, ook als zij aan de verkiezingen deelnam. Met het electorale succes is gaandeweg het accent verschoven. Tegenwoordig lijkt de partij haar parlementaire werkzaamheden van minstens even groot belang te achten als de

acties die zij voert (en waarin zij zich onderscheidt van alle andere partijen). Niet voor niets is de oude verkiezingsleus ‘stem tegen’ ingeruild voor ‘stem voor’, en sluit de SP zelfs de mogelijkheid van regeringsverantwoordelijkheid niet uit.

Ook in organisatorisch opzicht ziet de SP er een stuk anders uit dan in de jaren zeventig. De leninistische, centralistische partijstructuur heeft plaats gemaakt voor een organisatievorm die meer overeenkomt met die van de andere partijen in Nederland. Desalniettemin zijn in de huidige opzet van de partijorganisatie nog altijd sporen van de maoïstische genese zichtbaar. Zo wordt de SP in formeel opzicht nog altijd tot op zekere hoogte gekenmerkt door een getrappt partijmodel. Daarbij komt dat de partijtop in de praktijk een behoorlijk overwicht heeft. Marijnissen is in 1986 tot partijvoorzitter verkozen. Hij bekleedt deze functie momenteel zo’n achttien jaar, wat heel lang is in de Nederlandse verhoudingen. Daarnaast is hij vanaf 1994 voorzitter van de Tweede-Kamerfractie van zijn partij. Deze combinatie van het partij- en fractievoorzitterschap is zeer ongewoon. Marijnissens compaan Kox werd aan het einde van de jaren tachtig partijsecretaris. Hij legde deze functie in de zomer van 2003 neer. Kox verdween echter niet uit de politieke top van de SP, want hij werd voorzitter van de fractie in de Eerste Kamer. De doorbraak van de SP in de landelijke Nederlandse politiek in de jaren negentig is grotendeels op het conto te schrijven van dit duo, en dan vooral op dat van Marijnissen. Dit verschaft hem een groot prestige binnen de partij. Gevoegd bij zijn formele partijfuncties, zijn eigenzinnigheid, zijn dominante aanwezigheid en zijn neiging tot controleren, leidt dit ertoe dat Marijnissen zijn stempel op zowel de partij als de fractie kan drukken. Niet iedereen kan daartegen, zoals onlangs de problemen met het Tweede-Kamerlid Lazrak duidelijk hebben gemaakt.

De SP mag dan zijn veranderd, maar dat neemt niet weg dat zij nog altijd de meest linkse partij is die in het Nederlandse parlement zitting heeft.

---

*In een tijd waarin ideologie
een minder grote rol speelt,
was de SP bevreesd dat een
uitgesproken socialistisch
profiel mensen kan afschrikken
of de weg naar andere
groepen kan afsnijden,
waardoor de electorale groei
zou kunnen stagneren.*

Haar opvattingen over de gewenste mate van overheidsingrijpen gaan verder dan die van de andere partijen. Wel richt de SP haar aandacht geheel op het hier en nu. Het socialistische jenseits kon daarbij een belemmering vormen, zowel in het mobiliseren van electorale steun als in het uitoefenen van bestuursverantwoordelijkheid. Zij heeft zich daarom aangepast; ook in de Socialistische Partij zijn de 'oude vormen en gedachten' gestorven.

Noten

1. Dit artikel is deels gebaseerd op G. Voerman, "De 'Rode Jehova's'. Een geschiedenis van de Socialistische Partij", in: *Jaarboek 1986 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*, Groningen, 1987, 124-150; en *idem*, "Een partij voor 'gewone mensen'. Bij het parlementaire debuut van de SP", in: *Politiek & Cultuur*, 54 (1994), 2 (april), 3-9.
2. Zie *Op naar het socialisme*, dl. 1: *Een maatschappij voor mensen*, Rotterdam, 1974.
3. *Het Rode Boekje. Citaten uit het werk van Mao Tse-toeng*, Utrecht, 1967, 74 (nr. 166).
4. *Diskussie. Gezamenlijke uitgave van SP en KENm.*, z.pl., z.j. [1975], 6.
5. Voerman, "De 'Rode Jehova's'", 136-138.
6. P. van der Steen, "De doorbraak van de 'gewone mensen'-partij. De SP en de Tweede-Kamerverkiezingen van 1994", in: *Jaarboek 1994 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*, Groningen, 1995, 172-189; 174-175.
7. Zie ook *SP in vogelvlucht*, Rotterdam, 1999, 15.
8. *Trouw*, 26 oktober 1991.
9. *NRC Handelsblad*, 25 september 1999.
10. Zie bijvoorbeeld de ingezonden brief van een vijftal geroyeerde leden van de SP in de *Martinikoerier*, (1978), nr. 27 (okt.), blz. 13, 15, en Koos van Zomeren in *De Groene Amsterdammer*, 3 april 1985, blz. 16-17.
11. Voerman, "De 'Rode Jehova's'", 141; "Verslag van het partijbestuur van de SP over de periode van het Vierde en Vijfde Partijkongres (1987-1991)", z.pl., z.j. [1991], 6.
12. De gegevens betreffende geografische herkomst, sekse en leeftijd van de SP-ledenaanhang dateren van 2003 en zijn volgens opgave van het partijbureau. De overige vermelde informatie aangaande de SP-leden is afkomstig uit *Resultaten ledenenquête SP 2001*, z.pl. [Rotterdam], z.j. [2001]. De gegevens betreffende de leden van CDA, D66, PvdA en VVD zijn ontleend aan R.A. Koole, J.J.M. van Holsteyn en J.A. Elkink, *Rekrutering en representatie in een representatief bestel. Bevindingen van een empirisch onderzoek onder leden en kiezers van CDA, D66, PvdA en VVD*, Leiden, 2000.
13. Vanwege een uiteenlopende classificatie van de leeftijden in beide onderzoeken is er geen betere vergelijking van de opbouw van het ledenbestand mogelijk.
14. *De Groene Amsterdammer*, 12 juni 1974.
15. *Eerste weg links: stem voor sociale wederopbouw. Actieprogramma SP 2003-2007*, Rotterdam, 2002, 49.
16. *Ibidem*, 4.
17. Roel Janssen, "De mantel der beschaving", in: *NRC Handelsblad*, 14 juni 2001.
18. *De Tribune*, 23 januari 1987.
19. *De Tribune*, 4 december 1987.
20. *De Tribune*, 5 oktober 1990.
21. *De Volkskrant*, 28 februari 1991.
22. G. Voerman en W. van Schuur, "David en Goliath? Over de SP en de PvdA", in: *Socialisme & Democratie*, 52 (1995), 2 (feb.), 86-92; 91.
23. Jan Marijnissen, *Tegenstemmen. Een rood antwoord op paars*, Amsterdam/Antwerpen, 1996, 36-37; zie ook G. Voerman, "Rode veren. De ideologische overeenkomsten en verschillen tussen PvdA en SP", in: *Roodkoper. Tijdschrift voor cultuur, religie en politiek*, 7 (2002), 2 (april), 8-12.
24. T. Kox, *Socialisme in Nederland*, Rotterdam, 1999, 15.
25. Zie over Oss: Kees Slager, *Het geheim van Oss. Een geschiedenis van de SP*, Amsterdam/Antwerpen, 2001.
26. Paul Depla en Kees Schalken, "De PvdA-kiezer bekeken", in: *Lokaal Bestuur*, mei 1994, 23.